

Uwagi o wyzwaniach badawczych związanych z utrzymywaniem się płodności poniżej prostej zastępowalności pokoleń

Streszczenie

Płodność poniżej prostej zastępowalności pokoleń, obserwowana w latach 70. i 80. w niektórych krajach rozwiniętych, stała się w XXI w. zjawiskiem globalnym. W 2019 roku wystąpiła w 93 krajach, których mieszkańcy stanowili blisko połowę ludności świata. Syntetyczny opis tej zmiany i rekapitulacja badań empirycznych oraz najważniejszych koncepcji teoretycznych uzupełnia omówienie zmiany paradygmatu badań demograficznych w końcu XX w. Polegała ona na przejściu od badań struktur do badań procesów, od poziomu makro do poziomu mikro, od analizy do syntezy oraz od pewności do niepewności przy rosnącym znaczeniu perspektywy przebiegu życia jako podejścia badawczego. Ta zmiana przyczyniła się do rozwoju badań demograficznych w mikroskali, w tym zwłaszcza nad zachowaniami dotyczącymi rodziny. Uwagę przykuwają szczególnie dwa badania międzynarodowe: Family and Fertility Survey (FFS), realizowane w latach 90., oraz Generations and Gender Programme (GGP) zainicjowany w 2000 roku. Nowe wyzwania badawcze dotyczące zmian płodności, zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i empirycznym, związane są m.in. z rosnącym znaczeniem niepewności ekonomicznej i pojawieniem się tzw. uogólnionej niepewności. Nowa runda GPP rozpoczęta w 2020 roku jest odpowiedzią na te wyzwania.

79

Słowa kluczowe: płodność poniżej prostej zastępowalności pokoleń, zmiana paradygmatu badań demograficznych, wyzwania badawcze, międzynarodowe programy badań nad płodnością

Płodność poniżej prostej zastępowalności pokoleń zjawiskiem globalnym

Od ponad czterech dekad uwaga badaczy procesów ludnościowych skupia się na trwałym spadku płodności poniżej poziomu reprodukcji prostej (współczynnik dzietności nie przekracza 2,1 dziecka na kobietę

* Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Komitet Nauk Demograficznych PAN.

w wieku 15–49 lat). Płodność, która nie gwarantuje reprodukcji prostej ludności (*sub-replacement fertility*), obserwowana od końca lat 60. w krajach Europy Północnej i Zachodniej, nie była zjawiskiem przejściowym, jak początkowo sądzono. W następnej dekadzie do tego trendu spadkowego dołączyły kolejne kraje europejskie, a w latach następnych – także rosnąca liczba krajów pozaeuropejskich. Pod koniec XX wieku stało się jasne, że płodność poniżej zastępowalności pokoleń to nie okresowa zmiana, ale zjawisko o charakterze globalnym. W latach 1950–1955 zaledwie 4 kraje miały przekrojowy współczynnik dzietności (*Period Total Fertility Rate*), który nie gwarantował prostej reprodukcji ludności. W 1990 roku już około 25% ludności świata żyło w krajach, gdzie współczynnik dzietności pozostawał poniżej 2,1 [United Nations 2019], a w 2019 roku płodność poniżej zastępowalności pokoleń wystąpiła w populacjach 93 krajów stanowiących prawie połowę ludności świata. Do grupy tej należą kraje europejskie, kraje Ameryki Północnej, Australia, Nowa Zelandia, 26 krajów Azji i Afryki Północnej oraz 20 krajów Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Najbardziej zaludnione z tych krajów to Chiny, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Brazylia, Bangladesz, Federacja Rosyjska, Japonia i Wietnam. Co więcej, w wielu krajach dzietność spadła poniżej wartości 1,5, która oznacza niską płodność (*low fertility*), a w niektórych z nich nawet poniżej wartości 1,3, określanej jako najniższa-niska płodność (*lowest-low fertility*) [np. Kohler i in. 2002; McDonald 2006]. Od 1990 do 2019 roku liczba krajów o współczynniku dzietności poniżej 1,5 wzrosła z 8 do 25, przy czym ponad połowa z nich to kraje europejskie. Według przewidywań demografów z ONZ w 2050 roku 70% ludności świata będzie mieszkańcami krajów, w których płodność nie będzie gwarantować reprodukcji prostej ludności.

Sekularny trend spadku płodności jest elementem przeobrażeń procesu odtwarzania pokoleń określanym jako przejście od tradycyjnej reprodukcji ludności do reprodukcji nowoczesnej [Kirk 1996; Lee 2003]. Jednak w czwartej fazie tego procesu dzietność oscyluje wokół wartości gwarantującej reprodukcję prostą, a taka sytuacja w Europie trwała krótko. Wartości współczynników dzietności poniżej 2,1 dziecka na kobietę w wieku 15–49 lat charakteryzują trwale rozrodczość nie tylko w Europie, która była prekursorem tego spadku. Jedno z zasadniczych pytań dotyczących przeobrażeń procesu reprodukcji ludności brzmi: dlaczego płodność spadła do poziomu poniżej prostej zastępowalności pokoleń w rosnącej liczbie krajów i na nim pozostaje?

Pierwsze próby odpowiedzi na to pytanie były podejmowane w ostatnich dekadach ubiegłego wieku i odwoływały się do zmian zachowań dotyczących rodziny, jakie obserwowano w Europie Północnej i Zachodniej. Zaproponowana przez Rona Lesthaeghe'a i Dirka van de Kaa teoria drugiego

przejścia demograficznego (*Second Demographic Transition* – SDT) [Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987, 1994; Lesthaeghe 1995] wskazywała na zasadnicze cechy tych zachowań: mniejszą skłonność do zawierania związków małżeńskich, rosnącą częstotliwość kohabitacji i związków typu LAT (*Living-Apart-Together*), opóźnianie zawierania małżeństw, osłabienie trwałości związków, zmniejszenie się pożądanej liczby dzieci, odkładanie decyzji o urodzeniu pierwszego dziecka, wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich i wzrost dobrowolnej bezdzietności. Można je syntetycznie określić jako: opóźnianie formowania związków i rodzenia pierwszego dziecka, spadek płodności, deinstytucjonalizacja rodziny przejawiająca się zmniejszeniem znaczenia małżeństwa jako instytucji, a także mniejsza stabilność rodziny.

Przemiany zachowań dotyczących rodziny miały zróżnicowany w czasie przebieg w różnych krajach zarówno w odniesieniu do ich początku, jak i nasilenia, a także zaawansowania zmian dotyczących tworzenia i rozpadu związków z jednej strony oraz prokreacji z drugiej strony [np. Oláh i in. 2018; Kotowska i in. 2021]. Ron Lesthaeghe [2020], dokonując oceny tych przemian w Europie, Ameryce Północnej, krajach Ameryki Łacińskiej i Azji Wschodniej, a także niektórych krajach Afryki Subsaharyjskiej, wskazuje na ich dwie fundamentalne cechy: opóźnianie dzietności i wzrost znaczenia kohabitacji. Wszędzie ich rezultatem było zróżnicowanie form rodziny – oprócz rodzin tradycyjnych występują rodziny tworzone na podstawie związku konsensualnego czy związku LAT, a także takie, w których przynajmniej jedno z partnerów ma dziecko z innego związku (rodziny zrekonstruowane). Ponadto wskutek rosnącej różnorodności decyzji podejmowanych w różnych fazach przebiegu życia (*life course*), zmiany sekwencji występowania zdarzeń demograficznych oraz osłabienia lub zerwania powiązań między nimi zwiększa się zróżnicowanie indywidualnych biografii (destandardyzacja przebiegu życia).

Dlaczego płodność utrzymuje się poniżej prostej zastępowalności pokoleń? Główne koncepcje wyjaśniające

Teoria drugiego przejścia demograficznego (SDT) wskazuje na powiązanie spadku płodności z deinstytucjonalizacją rodziny i jej mniejszą stabilnością. Jednak w pierwszej dekadzie XXI w. było już wiadomo, iż wyższa dzietność występuje w tych krajach, w których przemiany rodziny są stosunkowo bardziej zaawansowane [np. Oláh i in. 2018]. Od połowy lat 80. zaczęła się bowiem zmieniać z negatywnej na pozytywną przekrojowa korelacja

82 między zagregowanymi miarami formowania rodziny (np. współczynniki zawierania małżeństw, średni wiek zawierania związku, odsetek urodzeń pozamałżeńskich) i jej rozpadu (np. współczynniki rozwodów) a dzietnością [Kohler i in. 2006; Sobotka, Toulemon 2008; Prskawetz i in. 2010]. W Europie wyższa dzietność występuje w tych krajach, w których procesy opóźnienia i deinstytucjonalizacja rodziny są bardziej zaawansowane, a trwałość związków małżeńskich mniejsza. Tam, gdzie nadal stosunkowo silne jest powiązanie między prokreacją i małżeństwem (np. Włochy, Grecja, Malta, Polska), dzietność jest niższa w porównaniu z krajami, gdzie to powiązanie jest znacznie słabsze (np. Szwecja, Francja, Belgia, Niderlandy). Jednak nie można tych relacji interpretować w kategoriach przyczynowo-skutkowych. Natomiast wyniki badań zachowań indywidualnych w różnych krajach wskazują na znaczenie kontekstu zmian zachowań (strukturalnego, instytucjonalnego i kulturowego) [Prskawetz i in. 2010; Kotowska, Józwiak 2012], co pozwala szukać wyjaśnień zmian zaobserwowanych w makroskali. Twórcy teorii SDT jako źródło zmian zachowań dotyczących rodziny wymienili procesy, które można uznać za charakterystyki kontekstu strukturalnego, instytucjonalnego i kulturowego: poprawę warunków życia, dostęp do edukacji i wzrost aktywności zawodowej kobiet oraz całokształt przemian strukturalnych i instytucjonalnych związanych z rozwojem gospodarki rynkowej, a także przemiany światopoglądowe, a zwłaszcza zmiany norm i wartości, przekształcenia hierarchii potrzeb i postępującą indywidualizację oraz zmiany technologiczne i rozwój medycyny, a przede wszystkim rozpowszechnienie się metod skutecznej kontroli urodzeń. Wprowadzili do rozważań kontekst kulturowy, nadając mu wiodące znaczenie wraz ze zmianami technologicznymi umożliwiającymi skuteczną antykoncepcję.

Dyskusja ujęcia teoretycznego rozważanych procesów zaproponowanego w koncepcji SDT oraz intensywne badania empiryczne zmian płodności w różnych krajach, w których korzystano z danych zagregowanych i danych indywidualnych, doprowadziły do formułowania nowych koncepcji zmian płodności. Wiązą one zmiany płodności z przemianami ekonomicznego modelu rodziny oraz przemianami społecznych ról płci. Co prawda, dostęp kobiet do edukacji i wzrost ich aktywności zawodowej, a także rosnąca autonomia kobiet były wymieniane przez van de Kaa i Lesthaeghe'a, ale nie akcentowali oni ich znaczenia dla zachowań demograficznych związanych z rodziną. Uwagi krytyczne dotyczące SDT podkreślały brak uwzględnienia zmian społecznych ról kobiet i mężczyzn [np. Bernhardt 2004; Frejka, Sobotka 2008; Perelli-Harris i in. 2010].

Koncepcja SDT była formułowana w połowie lat 80. i pierwszej połowie lat 90. w ramach prób wyjaśnienia, co się stało z płodnością w ostatnich dwóch dekadach. Równolegle w latach 90. do dyskusji o zmianie demograficznej

wprowadzono zagadnienie przemian sytuacji ekonomicznej i społecznej kobiet [Federici i in. 1993; Riley 1998] oraz koncepcję norm kulturowych odnoszących się do społecznych ról kobiet i mężczyzn (*gender system*) [Mason 1995, 1997]. *Gender system* został przez Karen Mason zdefiniowany jako oczekiwania wobec kobiet i mężczyzn dotyczące ich funkcjonowania w sferze prywatnej i publicznej. Te oczekiwania określają zarówno podział pracy i opieki między kobietami i mężczyznami, jak i ich prawa i zobowiązania w sferze prywatnej i publicznej. To wpłynęło na rozszerzenie schematu konceptualnego dyskusji o spadku płodności – zachowania demograficzne dotyczące rodziny i rosnącą aktywność ekonomiczną kobiet zaczęto rozważać wraz ze zmianą ekonomicznego modelu rodziny oraz ewolucją ról kobiet i mężczyzn w odniesieniu do podziału odpowiedzialności w rodzinie za dostarczanie środków utrzymania i opiekę nad członkami rodziny (*earner vs. carer responsibilities*). Nowy kierunek dociekań teoretycznych i badań empirycznych nad zmianami płodności i ich uwarunkowaniami w krajach rozwiniętych wyznaczyły m.in. zarówno koncepcja niekompatybilności pracy i rodziny, wprowadzona do dyskusji przez Aarta Liefbroera i Martine Corijn [1999] oraz Karin Brewster i Ronald Rindfussa [2000], jak i koncepcja Petera McDonalda [2000a, 2000b] o równości płci w instytucjach zorientowanych na jednostkę oraz instytucjach zorientowanych na rodzinę. W licznych badaniach empirycznych, odwołujących się zarówno do makro-, jak i mikro-danych, poszukiwano współzależności między zmianami społecznych ról płci i dzietnością [Kocot-Górecka 2016].

Zwieńczeniem tych poszukiwań nad uwarunkowaniami współczesnych zmian płodności są dwie uzupełniające się wzajemnie koncepcje teoretyczne przedstawione przez Gøstę Espinga-Andersena i Francesco Billariego [2015] oraz Frances Goldscheider, Evę Bernhardt i Trude Lappegård [2015], które wyjaśniają zmiany płodności oraz przeobrażenia rodziny z perspektywy dokonującej się transformacji społecznych ról płci. Pierwsza z nich odwołuje się do przemian społecznej roli kobiet (*female revolution*) i dokonujących się zmian ekonomicznego modelu rodziny. Druga wiąże zmiany płodności z transformacją społecznych ról płci (*gender revolution*), w której przebiegu można wyróżnić dwa etapy i powiązać je ze spadkiem i odbudową płodności. Dyskusja tych koncepcji teoretycznych wraz z nowymi pytaniami, jakie pojawiły się w ostatniej dekadzie, wywołanymi zwłaszcza wpływem globalizacji na rozwój ekonomiczny i rynek pracy oraz rosnącym znaczeniem niepewności, wyznaczają kolejne nowe wyzwania dla badań nad zmianami dzietności. Ich omówienie wymaga jednak wcześniej zwrócenia uwagi na zmianę paradygmatu badań demograficznych, jaka dokonała się w końcu XX wieku, która miała fundamentalne znaczenie dla rozwoju badań nad procesami ludnościowymi, w tym zwłaszcza nad płodnością i rodziną.

Zmiana paradygmatu badań demograficznych w końcu XX wieku i rozwój badań w skali mikro

Od lat 70. w badaniach demograficznych coraz więcej uwagi poświęcano płodności i rodzinie. Rodzina i gospodarstwo domowe zostały uznane za podmiot badawczy równoległy do populacji osób, co doprowadziło do wyłonienia się demografii rodzin i gospodarstw domowych [np. Ryder 1977; Burch 1979; Bongaarts i in. 1987] oraz intensyfikacji badań w tym obszarze [np. Keilman i in. 1988; Kuijsten i in. 1998; Kaufmann i in. 2002]. Ponadto w latach 80. w badaniach procesów ludnościowych coraz więcej uwagi zaczęto poświęcać zachowaniom demograficznym (opuszczenie domu rodzinnego, utworzenie związku, rozwiązanie związku, urodzenie dziecka, migracja). Teoria SDT wskazuje na wzrost możliwości dokonywania indywidualnych wyborów związanych z rodziną, których konsekwencją jest wystąpienie lub brak określonych zdarzeń demograficznych, jako podstawowe źródło zmian rodziny i płodności. Konsekwencją tego było odwołanie się w badaniach demograficznych do perspektywy przebiegu życia (*life-course perspective*) jako podejścia badawczego pozwalającego na analizy biografii demograficznych jednostek i ich wzajemnych powiązań [Courgeau, Lelièvre 1989, 1996; Willekens 1991, 1999]. Biografie te są wyznaczone przez występowanie, rozkład w czasie i sekwencje określonych zdarzeń demograficznych (rodziny, edukacyjnych, migracyjnych, zawodowych). Frans Willekens [1991, 1999] głosił konieczność zmiany paradygmatu badań demograficznych czy, szerzej, badań społecznych. Polegała ona na przejściu od badań struktur do badań procesów, od poziomu makro do poziomu mikro, od analizy do syntezy oraz od pewności do niepewności przy rosnącym znaczeniu perspektywy przebiegu życia jako podejścia badawczego. Zmiana paradygmatu wywołała zmianę podejścia badawczego, polegającą na przejściu od ujęć w skali makro do ujęć w skali mikro, od badań struktur do badań procesów oraz uwzględnieniu niepewności, czyli ujęciu przebiegu życia jako procesu stochastycznego [Willekens 1991]. W rezultacie wzrosło znaczenie badań ankietowych zarówno retrospektywnych, pozwalających na odtworzenie historii życia poszczególnych kohort, jak i panelowych, które umożliwiają monitorowanie przebiegu życia w ustalonym przedziale czasu. W latach 80., a przede wszystkim w latach 90. rozwinęły się specjalne badania empiryczne prowadzone na poziomie krajowym i międzynarodowym, a także badania gospodarstw domowych podejmowanych przez urzędy statystyczne¹.

¹ Na przykład w 1982 roku w Polsce GUS rozpoczął wdrażanie tzw. zintegrowanego systemu badań gospodarstw domowych, które zakończył w 1992 roku [Kordos, Panek

Odpowiedzią na potrzeby badawcze związane ze zmianami zachowań dotyczących rodziny w Europie było międzynarodowe badanie „Family and Fertility Survey (FFS)” uruchomione pod auspicjami United Nations Fund for Population Activities. Przeprowadzono je w latach 90. w 23 krajach europejskich, a także w USA, Kanadzie i Nowej Zelandii. Na podstawie danych retrospektywnych dotyczących biografii rodzinnej opisywano zmiany rodzin i płodności w krajach uczestniczących w badaniu, pogłębiając znacząco wiedzę o tych procesach pozyskaną z analiz danych zagregowanych². Zarówno dążenie do empirycznego udokumentowania teorii SDT i weryfikacji nowych koncepcji wyjaśniających spadek płodności w krajach rozwiniętych, jak i rosnące przekonanie o konieczności poszerzenia perspektywy badawczej były przesłankami uruchomienia w 2000 roku pod auspicjami Population Unit UNECE w Genewie nowego programu badań przez wiodące europejskie instytuty demograficzne. Program „Generations and Gender Programme (GGP)” dotyczy badań przemian rodziny rozpatrywanych z perspektywy przebiegu życia, w których uwzględniono zmiany relacji międzypokoleniowych oraz relacji między kobietami i mężczyznami. Program GGP obejmuje dwie części: międzynarodowe panelowe badania ankietowe prowadzone według jednolitego standardu metodologicznego (Generations and Gender Survey – GGS) oraz kontekstową bazę danych (Contextual Data Base – CDB). Od 2009 roku program jest koordynowany przez Niderlandzki Interdyscyplinarny Instytut Demograficzny (NIDI).

Program GGP stanowił odpowiedź na nowe wyzwania badawcze dotyczące przemian rodziny i płodności, które pojawiły się w latach 90. i były wspomniane w poprzednim punkcie. Zaproponowano w nim rozwiązania nowatorskie ze względu na:

- analizy procesów na podstawie danych o charakterze panelowym;
- integrację podejścia retrospektywnego (pytania o przeszłość) i prospektywnego (badanie panelowe) w pozyskiwaniu danych o wartościach, poglądach, zamierzeniach i oczekiwaniach – z jednej strony – oraz karierach rodzinnych, zawodowych, edukacyjnych i migracyjnych wraz z danymi o sytuacji materialnej i kontaktach społecznych – z drugiej strony;

2020]. Obejmował on badania stałe (np. badania budżetów gospodarstw domowych), badania powtarzalne (sytuacja młodych małżeństw – 1984, 1988 i 1992) czy badania jednorazowe (np. młodzieży – 1987, zdrowia rodziny – 1987, faz rozwoju rodziny – 1988). W 1994 roku Eurostat uruchomił European Community Household Panel (ECHP), w którym uczestniczyło 14 krajów Unii Europejskiej. Badanie obejmowało 8 rund (do 2001 roku).

² <https://unece.org/population/fertility-and-family-survey-ffs>; dane te są do dziś wykorzystywane w analizach zmian rodziny i płodności oraz przeobrażeń składu gospodarstw domowych. Baza danych jednostkowych została włączona do baz infrastruktury badawczej „Generations and Gender Programme” (Data – GGP, ggp-i.org).

- zakres danych o przebiegu życia jednostki i rodziny [np. Vikat i in. 2007; Kotowska, Józwiak 2012].

Ponadto warto zaznaczyć, że zaproponowane w GGP połączenie skali mikro z szeroko pojętym kontekstem obejmującym zarówno aspekt ekonomiczny, jak i instytucjonalny czy kulturowy jest zgodne z podkreślanym później coraz wyraźniej postulatem łączenia skali makro i mikro w badaniach procesów demograficznych wraz z rozwijaniem odpowiedniego podejścia analitycznego [np. Billari 2006, 2015; Matysiak, Vignoli 2009, 2012].

W latach 2004–2019 przeprowadzono kolejne rundy panelowych badań ankietowych (GGS), realizowane w odstępach trzyletnich. W międzynarodowej bazie danych są udostępnione dane jednostkowe o około 200 tys. kobiet i mężczyzn w wieku 18–79 lat, zebrane w trakcie rundy pierwszej dla 20 krajów oraz rundy drugiej dla 14 krajów³. W przygotowaniu są dane z rundy trzeciej dla 5 krajów⁴. Baza danych jednostkowych jest zintegrowana z kontekstową bazą danych (CDB), która zawiera szeregi czasowe wskaźników o procesach ekonomicznych, demograficznych i społecznych oraz opis regulacji prawnych charakteryzujących kontekst instytucjonalny⁵.

86 Program GGP jest jedynym programem badawczym w skali europejskiej, który pozwala na zintegrowane podejście do analiz dynamiki rodzin i płodności z perspektywy przebiegu życia, zwracając przy tym szczególną uwagę na fazę przejścia do dorosłości (opuszczenie domu rodzinnego, pierwszy związek, pierwsze dziecko) i fazę rozwoju rodziny, a także integrując zmiany rodziny z przemianami relacji międzypokoleniowych oraz relacji między kobietami i mężczyznami [Gauthier i in. 2018]. Stanowi on swoiste laboratorium pozwalające na śledzenie, jak zmieniające się biografie generują zmiany demograficzne i społeczne, odwołując się do ich kontekstu niezbędnego dla zrozumienia samych zmian i właściwej identyfikacji ich przyczyn, a także skutecznego ograniczania ich negatywnych skutków bądź wspomagania pozytywnych konsekwencji [Kotowska 2017]. W szczególności umożliwia wgląd w uwarunkowania płodności poniżej prostej zastępowalności pokoleń, która jest obserwowanym na poziomie populacji wynikiem zasadniczych zmian zachowań prokreacyjnych. Dostarczając informacji dokumentujących wspólne cechy i różnice zmian tych zachowań związanych z procesami transformacji współczesnych społeczeństw krajów rozwiniętych, umożliwia zarówno weryfikację sformułowanych koncepcji

³ Instytut Statystyki i Demografii SGH zrealizował dwie rundy GGS, pozyskując środki na ich realizację w otwartych konkursach MNiSW oraz NCN („Generacje i Rodziny” runda 1 – GGS-PL1 – przełom 2010/2011, runda 2 – GGS-PL2 – przełom 2014/2015) [Kotowska 2017].

⁴ <https://www.ggp-i.org/data/> (dostęp: 01.07.2022).

⁵ <https://www.ggp-i.org/data/ggp-contextual-database/> (dostęp: 01.07.2022).

teoretycznych i wspiera dalsze poszukiwania wyjaśnień, jak i pozwala na ocenę znaczenia kontekstu tych procesów.

To podejście badawcze zyskuje coraz większe zainteresowanie w krajach pozaeuropejskich, które także doświadczają płodności poniżej prostej zastępowalności pokoleń. Sprzyja temu także ewolucja samego programu badań GGP, która jest odpowiedzią na nowe wyzwania badawcze dotyczące zachowań prokreacyjnych i zmian rodziny, jakie przyniosła ostatnia dekada. Nowa tura badań ankietowych (GGS II) ruszyła w 2020 roku⁶.

O niektórych nowych wyzwaniach badawczych dotyczących zmian płodności

W badaniach nad fenomenem płodności niegwarantującej prostej zastępowalności pokoleń zwraca się uwagę na to, że przekrojowy współczynnik dzietności jest niższy od pożądanej liczby dzieci (*fertility gap*), ilustrując bariery w realizacji aspiracji rodzicielskich [Sobotka i in. 2019; Kotowska i in. 2021]. Różnią się one według płci, poziomu wykształcenia czy grup społecznych, a także między krajami. Rozpoznanie tych różnic ma duże znaczenie dla zrozumienia uwarunkowań niskiej dzietności i właściwego adresowania narzędzi polityki rodzinnej. Wymaga to odpowiedniego ujęcia zamierzeń prokreacyjnych w badaniach i możliwości analizy stopnia ich realizacji. Badanie ankietowe GGS oferuje taką możliwość, a nowe rozwiązanie proponowane w uruchamianej nowej rundzie badań pozwoli na głębszy wgląd w lukę między aspiracjami rodzicielskimi a liczbą urodzonych dzieci [Mynarska, Raybould 2020].

Na rangę tego zagadnienia wpływa też akcentowane coraz mocniej znaczenie niepewności w kształtowaniu zarówno zamierzeń rodzicielskich, jak i możliwości ich realizacji. Niepewność ekonomiczna związana ze współczesnym rynkiem pracy, z niestabilnością zatrudnienia i dochodów, szczególnie dotkliwa dla osób młodych, na ogół nisko opłacanych, i jej negatywny wpływ na płodność jest czynnikiem stale przywoływanym w badaniach nad płodnością [por. przegląd badań w publikacjach: Wilkins 2019 oraz Sobotka i in. 2019]. Ponadto okresowe pogorszenie sytuacji ekonomicznej i wzrost bezrobocia prowadzi do odraczania lub rezygnacji z planów prokreacyjnych, co uwidoczniły badania nad wpływem na płodność kryzysu ekonomicznego, który rozpoczął się w drugiej połowie 2007 roku [Aassve i in. 2021; Matysiak i in. 2021].

⁶ <https://www.ggp-i.org/data/methodology/> (dostęp: 01.07.2022).

Badacze wskazują jednak na nowe aspekty niepewności ekonomicznej [Vignoli i in. 2020] oraz podkreślają, że globalizacja i rosnąca świadomość zagrożenia klimatycznego generują uogólnioną niepewność [Comolli i in. 2021]. Ma ona szczególne znaczenie dla decyzji młodych generacji. Prowadzi to do konieczności konceptualizacji tych procesów i badań nad ich oddziaływaniem na dynamikę rodzin i prokreację zarówno w odniesieniu do planów prokreacyjnych, jak i zachowań, co określa nowy etap badań współczesnych uwarunkowań płodności. Ponadto pojawił się nowy czynnik, który zmienił zasadniczo warunki podejmowania długookresowych zobowiązań, jakimi są decyzje o rodzicielstwie. Pandemia COVID-19 spowodowała utratę lub spadek dochodów znacznej części ludności, a także nasiliła niepewność związaną z funkcjonowaniem rynku pracy, możliwościami łączenia pracy zawodowej z obowiązkami rodzinnymi oraz obawami o własne zdrowie i zdrowie bliskich. Badacze są zgodni, że w krajach rozwiniętych można oczekiwać spadku płodności ze względu na pogorszenie warunków łączenia pracy zawodowej i rodziny, pogorszenie sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych, a także rosnące utrudnienia w dostępie do usług medycznych wspierających prokreację [Aassve i in. 2020]. Wśród czynników, które mogą moderować te negatywne skutki, szczególnie dla młodszych generacji, wymienia się zaufanie społeczne do instytucji [Aassve i in. 2021]. Co więcej, wyniki badań dla Włoch sugerują, że deficyt zaufania może być częściowo rekompensowany przez dostęp do publicznej opieki nad dzieckiem. Rozpoczynająca się w 2020 roku nowa runda badań GGS umożliwia uwzględnienie tych nowych wyzwań badawczych.

Literatura

- Aassve A., Cavalli N., Mencarini L., Plach S., Livi Bacci M. [2020], *The COVID-19 Pandemic and Human Fertility*, „Science”, Vol. 369, Iss. 6502, s. 370–371.
- Aassve A., Le Moglie M., Mencarini L. [2021], *Trust and Fertility in Uncertain Times*, „Population Studies”, Vol. 75, Iss. 1, s. 19–36.
- Bernhardt E.M. [2004], *Is the Second Demographic Transition a Useful Concept for Demography?*, „Vienna Yearbook of Population Research”, Vol. 2, s. 25–28.
- Billari F. [2006], *Bridging the Gap between Micro-demography and Macro-demography*, [w:] G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch (eds.), *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. 4, Amsterdam: Elsevier, s. 695–706.
- Billari F.C. [2015], *Integrating Macro- and Micro-level Approaches in the Explanation of Population Change*, „Population Studies”, Vol. 69 (Supplement 1), s. S11–S20.
- Bongaarts J., Burch T., Wachter K. (eds.) [1987], *Family Demography, Methods and their Applications*, Oxford: Clarendon Press.

- Brewster K.L., Rindfuss R.R. [2000], *Fertility and Women's Employment in Industrialized Nations*, „Annual Review of Sociology”, Vol. 26, s. 271–296.
- Burch T.K. [1979], *Household and Family Demography: A Bibliographic Essay*, „Population Index”, Vol. 43, No. 2, s. 173–195.
- Comolli C.L., Neyer G., Andersson G., Dommermuth L., Fallesen P., Jalovaara M., Lappegård T. [2021], *Beyond the Economic Gaze: Childbearing during and after Recessions in the Nordic Countries*, „European Journal of Population”, Vol. 37, Iss. 2, s. 473–520.
- Courgeau D., Lelièvre E. [1989], *Analyse démographique des biographies*, Paris: INED, PUF.
- Courgeau D., Lelièvre E. [1996], *Changement de paradigme en démographie*, „Population”, No. 3 (51), s. 645–654.
- Esping-Andersen G. [2009], *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen G., Billari F. [2015], *Re-theorizing Family Demographics*, „Population and Development Review”, Vol. 41, Iss. 1, s. 1–31.
- Federici N., Mason K.O., Sogner S. (eds.) [1993], *Women's Position and Demographic Change*, Oxford: Clarendon Press.
- Frejka T., Sobotka T. [2008], *Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, Delayed and Below Replacement*, „Demographic Research”, Vol. 19, s. 15–46.
- Gauthier A.H., Cabaço S.L.F., Emery T. [2018], *Generations and Gender Survey Study Profile*, „Longitudinal and Life Course Studies”, Vol. 9, No. 4, s. 456–465.
- Goldscheider F., Bernhardt E., Lappegård T. [2015], *The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior*, „Population and Development Review”, Vol. 41, Iss. 2, s. 207–239.
- Kaufmann F.X., Kuijsten A., Schulze H.J., Strohmeier K.P. (eds.) [2002], *Family Life and Family Policies in Europe, Vol. 2: Problems and Issues in Comparative Perspective*, Oxford: Oxford University Press.
- Keilman N., Kuijsten A., Vossen A. (eds.) [1988], *Modelling Household Formation and Dissolution*, Oxford: Clarendon Press.
- Kirk D. [1996], *Demographic Transition Theory*, „Population Studies”, Vol. 50, Iss. 3, s. 361–387.
- Kocot-Górecka K. [2016], *Kulturowe role płci a zmiany dzietności*, [w:] A. Górny, P. Kaczmarczyk, M. Lesińska (red.), *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 43–50.
- Kohler H.P., Billari F.C., Ortega J.A. [2002], *The Emergence of Lowest-low Fertility in Europe during the 1990s*, „Population and Development Review”, Vol. 28, Iss. 4, s. 641–680.
- Kohler H.P., Billari F.C., Ortega J.A. [2006], *Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options*, [w:] F.R. Harris (ed.), *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, s. 48–109.
- Kordos J., Panek T. [2020], *Podstawowe badania społeczne statystyki publicznej w Polsce*, [w:] T. Panek (red.), *Statystyka społeczna. Procesy społeczne, źródła danych i metody analizy*, Warszawa: PWE, s. 35–83.

- Kotowska I.E. [2017], *Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami jako podstawa diagnozowania zmian demograficznych w Polsce*, „*Studia Demograficzne*”, nr 2 (172), s. 23–34.
- Kotowska I.E., Józwiak J. [2012], *Nowa demografia Europy a rodzina*, „*Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych*”, z. 28, s. 9–33.
- Kotowska I.E., Mynarska M., Gauthier A.H. [2021], *Family Transformations and Sub-replacement Fertility in Europe*, [w:] A.M. Castrén, V. Cesnuiyte, I. Crespi, J.A. Gauthier, R. Gouveia, C. Martin, A. Moreno Mínguez, K. Suwada (eds.), *The Palgrave Handbook of Family Sociology in Europe*, Palgrave Macmillan [w druku].
- Kuijsten A., Kaufmann F.X., Schulze H.J., Strohmeier K.P. (eds.) [1998], *Family Life and Family Policies in Europe*, Vol. 1: Structures and Trends in the 1980s, Oxford: Clarendon Press.
- Lee R. [2003], *The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change*, „*Journal of Economic Perspectives*”, Vol. 17, Iss. 4, s. 167–190.
- Lesthaeghe R. [1995], *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*, [w:] K.O. Mason, A.M. Jensen (eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford: Clarendon Press, s. 17–62.
- Lesthaeghe R. [2020], *The Second Demographic Transition, 1986–2020: Sub-replacement Fertility and Rising Cohabitation – a Global Update*, „*Genus*”, Vol. 76, No. 1.
- Lesthaeghe R., van de Kaa D.J. [1986], *Twee Demografische Transitities?*, [w:] R. Lesthaeghe, D.J. van de Kaa (eds.), *Bevolking: Groei en Krimp*, Deventer: Van Lothum Slaterus, s. 9–25.
- Liefbroer A.C., Corijn M. [1999], *Who, What, Where and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labour Force Participation on Family Formation*, „*European Journal of Population*”, Vol. 15, Iss. 1, s. 45–75.
- Mason K.O. [1995], *Gender and Demographic Change: What Do We Know*, Liege: IUSSP paper.
- Mason K.O. [1997], *Gender and Demographic Change: What Do We Know?*, [w:] G.W. Jones et al. (eds.), *The Continuing Demographic Transition*, Oxford: Clarendon Press, s. 158–182.
- Matysiak A., Vignoli D. [2009], *Methods for Reconciling the Micro and the Macro in Family Demography Research: a Systematization*, „*Studia Demograficzne*”, nr 1 (155), s. 98–109.
- Matysiak A., Vignoli D. [2012], *Methods for Reconciling the Micro and the Macro in Family Demography Research: a Systematisation*, [w:] A. Di Ciaccio, M. Coli, J.M.A. Ibanez (eds.), *Advanced Statistical Methods for the Analysis of Large Data-Sets*, Cham: Springer, s. 475–484.
- Matysiak A., Sobotka T., Vignoli D. [2021], *The Great Recession and Fertility in Europe: a Sub-national Analysis*, „*European Journal of Population*”, Vol. 37, s. 29–64.
- McDonald P. [2000a], *Gender Equity in Theories of Fertility Transition*, „*Population and Development Review*”, Vol. 26, Iss. 3, s. 427–439.
- McDonald P. [2000b], *Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility*, „*Journal of Population Research*”, Vol. 17, No. 1, s. 1–16.

- McDonald P. [2006], *Low Fertility and the State: the Efficacy of Policy*, „Population and Development Review”, Vol. 32, Iss. 3, s. 485–510.
- Mynarska M., Raybould A. [2020], *An Experimental GGS Module: Measuring Childbearing Motives, Desires and Intentions Based on the TDIB Model*, GGP Technical Working Paper, The Hague: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Oláh L.S., Kotowska I.E., Richter R. [2018], *The New Roles of Men and Women and Implications for Families and Societies*, [w:] G. Doblhammer, J. Gumà (eds.), *A Demographic Perspective on Gender, Family and Health in Europe*, Springer, s. 41–64.
- Perelli-Harris B., Sigle-Rushton W., Kreyenfeld M., Lappegard T., Keizer R., Berghammer C. [2010], *The Educational Gradient of Childbearing within Cohabitation in Europe*, „Population and Development Review”, Vol. 36, Iss. 4, s. 775–801.
- Prskawetz A., Mamolo M., Engelhardt H. [2010], *On the Relation Between Fertility, Natality, and Nuptiality*, „European Sociological Review”, Vol. 26, Iss. 6, s. 675–689.
- Riley N.E. [1998], *Research on Gender in Demography: Limitations and Constraints*, December, „Population Research and Policy Review”, Vol. 17, No. 6, s. 521–538.
- Ryder N.B. [1977], *Reproductive Behaviour and the Family Life Cycle. The Population*, Vol. 2, New York: United Nations.
- Sobotka T., Toulemon L. [2008], *Changing Family and Partnership Behaviour: Common Trends and Persistent Diversity across Europe*, „Demographic Research”, Vol. 19, No. 6, s. 85–138.
- Sobotka T., Matysiak A., Brzozowska Z. [2019], *Policy Responses to Low Fertility: How Effective Are They?*, Working Paper No. 1, Technical Division Working Paper Series, New York: UNFPA: Population & Development Branch.
- United Nations [2019], *World Population Prospects, Highlights*, New York: Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- van de Kaa D.J. [1987], *Europe's Second Demographic Transition*, „Population Bulletin”, Vol. 42, No. 1, s. 1–59.
- van de Kaa D.J. [1994], *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations*, [w:] G.C.N. Beets, R.L. Cliquet, G. Dooghe, J. de Jong Gierveld (eds.), *Population and Family in the Low Countries 1993. Late Fertility and Other Current Issues*, NIDI-CBGS Publications, Amsterdam et Lisse: Swets & Zeitlinger, s. 81–126.
- Vignoli D., Guetto R., Bazzani G., Pirani E., Minello A. [2020], *A Reflection on Economic Uncertainty and Fertility in Europe: the Narrative Framework*, „Genus”, Vol. 76, No. 1.
- Vikat A., Speder Z., Beets G.C., Billari F.C., Bühler C., Solaz A. [2007], *Generations and Gender Survey (GGS): towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course*, „Demographic Research”, Vol. 17, No. 14, s. 389–440.
- Wilkins E. [2019], *Low Fertility: A Review of the Determinants*, Working Paper No. 2, Technical Division Working Paper Series, New York: UNFPA: Population & Development Branch.

- Willekens F.J. [1991], *Understanding the Interdependence between Parallel Careers*, [w:] J.J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, E. van Imhoff (eds.), *Female Labour Market Behaviour and Fertility: A Rational Choice Approach*, Berlin: Springer, s. 11–31.
- Willekens F.J. [1999], *The Life Course: Models and Analysis*, [w:] L.J.G. van Wissen, P.A. Dykstra (eds.), *Population Issues*, Plenum Series on Demographic Methods and Population Analysis, New York: Plenum, s. 23–51.

Remarks about research challenges related to persistent sub-replacement fertility

Summary

Sub-replacement fertility, observed in the 1970s and the 1980s in selected developed countries, has become a global phenomenon in the XXI century. In 2019 sub-replacement fertility was experienced in 93 countries and their populations amounted for nearly a half of the world population. The fertility developments and the synthesis of empirical research along with most known theoretical frameworks are presented. They are supplemented by comments about a paradigm shift in demographic research. This shift concerned 'the transition in research from structures to processes, from macro to micro, from analysis to synthesis, and from certainty to uncertainty' and the life course perspective as a leading research approach. This change contributed to progressing micro-level demographic research, especially as regards family related behaviours. The focus is on the international demographic research programmes: Family and Fertility Survey (FFS), carried out in the 1990s, and Generations and Gender Programme (GGP) initiated in 2000. New challenges in research on fertility, both in theoretical and empirical perspectives, refer *inter alia* to a increasing meaning of economic uncertainty and emergence of so-called generalised uncertainty. A new round of GGP, which started in 2020, responds to these challenges.

Keywords: sub-replacement fertility, paradigm shift in demographic research, research challenges, international programmes of fertility research